

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 34:165.242.1

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОРОЗУМІННЯ У ВИМІРІ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Гладкий С. О.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри правознавства
Полтавського університету економіки і торгівлі

Анотація: Стаття присвячена розгляду питань, що належать до комплексу проблем науково-теоретичного і практичного характеру, які виникають у процесі розробки автором теоретичних засад, методології й методики правового самопізнання. Вивчення представлених у юридичній науці підходів до розуміння права і правосвідомості змістовно обумовлюється логікою цього міждисциплінарного комплексного дослідження. Згідно з його методологічними засадами феномен правосвідомості осмислюється як динамічний багатомірний образ, що формується юридичною наукою, яка розвивається на плюралістичній основі.

Ключові слова: правове самопізнання, праворозуміння, правовий світогляд, правосвідомість, правова самосвідомість, правова реальність.

Анотация: Статья посвящена рассмотрению вопросов, относящихся к комплексу проблем научно-теоретического и практического характера, которые возникают в процессе разработки автором теоретических основ, методологии и методики правового самопознания. Изучение представленных в юридической науке подходов к пониманию права и правосознания содержательно обуславливается логикой этого междисциплинарного комплексного исследования. Согласно его методологическим основаниям феномен правосознания осмысливается как динамический многомерный образ, формируемый юридической наукой, которая развивается на плюралистической основе.

Ключевые слова: правовое самопознание, правопонимание, правовое мировоззрение, правосознание, правовое самосознание, правовая реальность.

Annotation: This article discusses the theoretical issues that relate to the study of legal issues of self-knowledge. Within the general framework of this study the authors develop a theoretical basis, methodology and techniques of legal self-knowledge. The study of scientific approaches to understanding the law and of justice is due to the logic of this interdisciplinary research complex. According to its methodological foundations of justice phenomenon is interpreted as a dynamic multi-dimensional image formed by a pluralistic legal science.

Key words: legal self-knowledge, understanding of the law, legal outlook, legal consciousness, legal identity, legal reality.

Самопізнання у правовому вимірі людського буття полягає у спрямуванні індивідом свідомості на свою правову поведінку та водночас на власну правосвідомість, у полі якої формується певне праворозуміння. Правосвідомість виступає й інструментом, і об'єктом (його частиною) такого пізнання.

Перелік прізвищ науковців, котрі досліджували феномен правосвідомості, є дуже довгим. Серед сучасних українських дослідників особливу увагу привертають праці О. Атоян, Ю. Калиновського, С. Максимова, М. Цимбалюка та деяких інших. Проте в контексті самопізнання проблематика правосвідомості та праворозуміння вченими досі ґрунтовно не розроблялася.

Фундаментальні відмінності в усвідомленні людьми свого місця в правовій реальності визначаються насамперед системою правосвітоглядних координат, їх праворозумінням і розумінням сутності та функціональних характеристик феномена правосвідомості. Сучасна ситуація світоглядного плюралізму і конкуренції різних описів реальності (картин світу) знаходить свій вияв у багатоманітності підходів до праворозуміння, що спричинюється до суперечливості наукової інтерпретації співвідношення, взаємозв'язку і взаємодії правосвідомості та права (правової реальності) і,

відповідно, до різновекторності правової ідеології суспільства.

У «перехідному» суспільстві глибоко суперечливою є правосвідомість навіть того індивіда, який на рівні правової ідеології чітко визначився зі своїми вподобаннями в системі актуалізованих науковцями правосвітоглядних орієнтирів. Адже його правова психіка формувалася переважно неусвідомлено, «вбираючи» в себе протягом життя досвід правової взаємодії, в основі якої – усталені в суспільстві стереотипи правової поведінки, що зазвичай корелюють із «застарілими» ідеологічними і теоретичними концепціями. Сформовані згодом (як правило, в процесі правового навчання) «сучасні» («прогресивні») правові погляди й переконання співіснують і взаємодіють з цими «архаїчними», переважно неусвідомленими компонентами правосвідомості в єдиному системному контурі індивідуальної психіки, утворюють нерідко еkleктичні за змістом конгломерати й домінують лише в полі свідомості. З такого погляду вивчення існуючих підходів до розуміння права і правосвідомості слід розглядати як створення умов («робочого майданчика») для саморефлексії, перебіг і результати якої завжди є індивідуально неповторними.

Дослідники вважають, що питання стосовно визначення змісту та співвідношення понять «правова реальність» і «правосвідомість» є головною проблемою філософії права, будучи прямою конкретизацією основного світоглядно-філософського питання по відношенню до царини

правових феноменів [8, с. 95]. Як зазначає С. Максимов, «питання про джерело правопорядку є, в кінцевому рахунку, питанням про природу людської правосвідомості» [6, с. 55].

Науковий дискурс, спрямований на розв'язання зазначеної проблеми, сьогодні розгорнутий у двох основних площинах: 1) традиційної для теоретико-правової науки дискусії прибічників різних підходів до праворозуміння в межах однієї наукової парадигми; 2) міжпарадигмального діалогу носіїв класичної, неklasичної та посткласичної раціональності у науці. В умовах помітної динамізації парадигмальних трансформацій, право розуміння, протягом останнього століття, друга із зазначених площин набуває значення центральної арени конкуренції світоглядних засад наукового пізнання.

Поряд зі спробами подолати кризу теоретичної юриспруденції шляхом створення «формули» інтегративного розуміння права, в науковій літературі висловлюється думка про несумісність наукових парадигм і, відповідно, неможливість інтеграції типів праворозуміння, які існують сьогодні, в один універсальний тип, оскільки в їх основі – різні культурно зумовлені уявлення про свободу (її міру), рівність, справедливість, благо й інші фундаментальні онтолого-аксіологічні підстави життєдіяльності людини [10, с. 111]. У світоглядно-методологічному контурі однієї наукової парадигми синтез також видається проблематичним. Так, класична парадигма передбачає поляризацію об'єктивістських та суб'єктивістських, раціоналістичних і нераціоналістичних, юспозитивістських та юснатуралістських підходів до праворозуміння.

Теоретичний аналіз їх «сильних» і «слабких» сторін здійснено у працях сучасних дослідників правосвідомості. Так, останні вказують на прагнення представників об'єктивістських підходів до об'єктивізації вивчення феномена правосвідомості шляхом його аналізу невідривно від контексту суспільнобуттєвої реальності. Виміри справедливості юридичного закону та правопорядку у їх вченнях трансцендуються за межі людської суб'єктивності, чим здійснюється спроба подолання ціннісного релятивізму та універсалізації критеріїв досконалості правового регулювання. Формування та реалізація правових смислів під таким кутом зору полягає у виявленні принципів природної гармонійної рівноваги та їх втіленні в правовій нормативності, а також у встановленні природного правопорядку [9, с. 13, 54-55].

Об'єктивістське бачення соціального суб'єкта як носія правосвідомості сьогодні піддається критиці як таке, що полягає в запереченні його самостійності й самодостатності, у визнанні його залежності від суспільного буття, «вторинності» його ролі щодо об'єкта. Правосвідомість соціальних суб'єктів з такого погляду не є творчою і перетворювальною щодо дійсності. Зміст суспільної правосвідомості розглядається перш за все крізь призму її джерел, а не сутнісних ознак [3, с. 37, 94].

З історії правової думки відомі такі версії юридичного об'єктивізму, як «біоантропологічна» (де підвалини права та правосвідомості зводяться переважно до базових природних інстинктів та

потреб людини як тваринної істоти), «економічна» (започаткована марксизмом тенденція розгляду правопорядку й правосвідомості як похідних від способу матеріального виробництва), «політична» (що виводить характеристики правосвідомості з чинної організації влади в суспільстві, котра виступає в ролі головного суб'єкта правотворення та правоздійснення), «соціологічна» (в межах якої правосвідомість як суто суспільний феномен постає у виді прямого логічного наслідку, що випливає тільки із способів організації соціальних відносин), «культурна» (згідно з якою правосвідомість детермінована тим, що Г. Гегель називав «духом народу», втіленим у системі суспільно значущих цінностей, ідеалів та інших надбань людської культури) тощо [9, с. 13].

Ідею про підпорядкованість правової свідомості структурам суспільного буття, її залежний, підлеглий статус обстоює і правовий позитивізм. Його прибічники виходять з протиставлення буття та свідомості й редукують останню до відображення. Право розглядається як відчужена, зовнішня стосовно індивідів форма, а правосвідомість вивчається тільки з позицій його значимості для відтворення існуючої правової системи [7, с. 16]. Активність правосвідомості «допускається» тільки в межах відтворення наявної системи правопорядку й інакше – розцінюється як небезпечна для системи девіація, дисфункція [3, с. 24]. Аналізуючи засади юспозитивістського правосвітогляду, сучасні українські дослідники переконані, що його прибічники «відсторонюють» юриспруденцію від «живого права» реальних соціальних відносин і діячів» [7, с. 17], «затушовують» на рівні правової теорії активну роль духовного начала у життєдіяльності суспільного організму, її перетворювальні, творчі потенції [3, с. 25].

Не менш гострій критиці піддаються сьогодні юснатуралістські теорії суб'єктивістського характеру, що опонують об'єктивістським та юспозитивістським вченням про право та правосвідомість. Правовий суб'єктивізм представлений в історії юридичної науки різноманітними концепціями правосвідомості: морально-легітимацийними, ціннісно-антропологічними, психологічними, герменевтичними, екзистенціально-феноменологічними та іншими. Представники цієї течії відводять людині центральну роль у картині світу права, недооцінюючи вплив зовнішнього соціального середовища на її правосвідомість. З їх погляду людина сама упорядковує реальність («вдосконалює бездуховний світ» шляхом його підпорядкування законам та цінностям морально-суб'єктивного плану): спочатку ідеально – шляхом конструювання нормативних ідей та цінностей, а потім реально – через матеріалізацію останніх у чинному праві та правопорядку [9, с. 15, 55].

Класичні концепції юснатуралізму виходять з онтологічного й аксіологічного дуалізму права та закону, з їх понятійного розрізнення та критичного зіставлення. Вони обстоюють ідею про існування ідеального, досконалого, абсолютно цінного, незмінного «природного права», незалежного від держави й суспільства, яке протиставляється

штучному й мінливому, створеному вольовим актом держави позитивному праву. Відповідно, істинність, цінність, справедливість правових явищ визначається не змістом офіційних юридичних приписів, а непорушними й незмінними первинними наддержавними цінностями (природно-правовими настановами), які існують поза межами держави й суспільства. Зазначені цінності виступають як мірилом справедливості й правомірності соціоправових явищ, так і підставою незалежної позиції правосвідомості стосовно офіційного права [3, с. 40].

З погляду противників природно-правової теорії, класичному юснатуралізму властиве штучне подвоєння правового буття, коли порядок з емпіричною, конструюється трансцендентна реальність, що, по суті, є перетворенням ідеології й пізнавального методу в саму субстанцію, яка породжує норми поведінки. При цьому відбувається неправомірне ототожнення закономірностей природи й норм культури, простежується логічна неспроможність виведення належного з сущого, не виправдане синтезування цінностей й фактів. Природно-правові твердження вводяться апріорно, догматично, часто відрізняються надмірною абстрактністю, розмитістю й невизначеністю формулювань, створюючи ґрунт для протилежних інтерпретацій [7, с. 21].

Аналізуючи сучасні версії юснатуралізму, дослідники констатують множинність конституюючих його напрямків і теорій. Природне право в них виводиться з: божого, трансцендентного порядку буття (неотомізм, неопротестантизм); самореалізації об'єктивного розуму, об'єктивної ідеї, духу, ейдосів, ідеальних цінностей (неогегельянство, феноменологічні концепції); нереалізованого в соціальному бутті апріорного належного, ідеальної мислимої форми (неокантіанство); існування людської свідомості (екзистенціалізм, герменевтика); іраціоналістичних основ природи людини (інтуїтивізм, філософська антропологія) [3, с. 38-39].

Особливістю сучасних юснатуралістських теорій є їхня обґрунтованість засадами неklasичної раціональності. Зазначена тенденція є результатом усвідомлення науковцями тієї обставини, що проблема співвідношення суб'єктивного та об'єктивного аспектів у правовій реальності не може бути задовільно вирішена ні в межах правового об'єктивізму, ні в межах класичного правового суб'єктивізму. З огляду на особливості сучасного етапу розвитку вітчизняного правознавства та національної правової системи загалом, необхідність подолання глибоко вкорінених у суспільну свідомість ідеологічних викривлень розуміння права (йдеться про так звані «радянський нормативізм» і державоцентризм) та потребу формування правового громадянського суспільства, особливий інтерес і в науковому, і в соціотворчому аспектах викликає інтерсуб'єктивістська парадигма праворозуміння.

З погляду її прибічників реальність соціально конструюється у процесі людської діяльності (фізичної і ментальної), в соціальній взаємодії, завдяки складному й багатомірному механізму самовідтворення соціуму. Світ, який виявляється у свідомості людини – інтерсуб'єктивний. Правова

реальність для прибічників цього підходу також має інтерсуб'єктивний характер.

Право, з їхнього погляду, є феноменом, сутність якого перебуває в надрах суспільної комунікації. Буття права сприймається у вигляді процесу, що передбачає зіткнення «партикулярних свобод» у суспільно-комунікативному середовищі, внаслідок чого стихійно-природним шляхом формуються певні нормативно-смыслові обмеження суб'єктивної довільності людської поведінки в суспільстві, котрі, зрештою, набувають інтерсуб'єктивного характеру і сприймаються як дещо «об'єктивоване», «трансцендентне» стосовно окремого індивіда, однак таке, що справляє регулятивно-ціннісний вплив на його мисленнєву та практичну діяльність [8, с. 99].

Відповідно, поняття правосвідомості є стрижневою категорією інтерсуб'єктивістського праворозуміння. Сутність правосвідомості вбачається у її спрямованості на упорядкування інтерактивних людських стосунків на підставі цінностей і смислів, що складаються в результаті «інтерференції екзистенційних свобод» [9, с. 10]. З такого погляду роль правосвідомості в процесі «соціального конструювання» правової реальності визначається тим, що інтерналізація правових норм соціальними суб'єктами не є їхнім відображенням. Вона завжди інтерпретативна, має активний, особистісно-екзистенційний характер, реалізується в умовах повсякденності, життєвого світу, що, з одного боку, є реальністю, спільною з іншими людьми, спільно (інтерсуб'єктивно) конструйована й визнана, а з другого боку – задається унікальною «біографічною ситуацією» (А. Шютц) соціального суб'єкта [2, с. 235].

Таким чином, інтерсуб'єктивістська парадигма високо підносить роль людини в процесі творення (самотворення) права, не протиставляючи її (її суб'єктивність) соціальній реальності й долаючи цим жорсткість суб'єкт-об'єктної дихотомії, притаманної класичному правосвітогляду.

Розгляд світоглядних орієнтирів правового самопізнання буде неповним, якщо оминати увагою синергетичну парадигму, яка сьогодні знаходить чимало прихильників і серед учених-правників. Синергетичне світовідчуття характеризується нелінійністю мислення, стохастичною, недетермінованою картиною світу, що відображає нерівноважність, нестійкість і незворотність складних об'єктів і процесів [4]. З урахуванням принципу доповнюваності доволі переконливою видається позиція тих дослідників, які вважають, що синергетична й детерміністична парадигми доповнюють одна одну [5, с. 31].

Синергетика як міждисциплінарний напрям наукового пошуку спрямована на пізнання загальних закономірностей і принципів самоорганізації у складних нелінійних системах різної природи, у тому числі соціальних. Взаємодія та корелятивна динаміка природно-антропологічного, суспільно-комунікативного та культурно-ціннісного рівнів людського буття, в надрах якого відбувається «становлення й функціонування смислових орієнтирів правової належності», на думку М. Цимбалюка, має переважно нелінійний характер і

тому може описана за допомогою концептуально-методологічного апарату синергетики [9, с. 8].

У межах синергетичної парадигми правосвідомість розглядається як нелінійна система – система з багатоваріантними рішеннями, альтернативними шляхами розвитку різних процесів і фактично невизначеним майбутнім. Водночас вона трактується як комунікативна взаємодія осіб, не опосередкована державою [3, с. 30]. У процесі такої взаємодії відбувається «генерування суспільної нормативності через приведення до балансу векторів суб'єктивних свobod для стабілізації буття того чи іншого соціуму» [9, с. 275]. Нормативність права «складається в надрах повсякденних міжлюдських стосунків як свого роду «ціннісний аттрактор» онтологічної рівноваги індивідуальних поширень свободи...» [9, с. 277].

Новітні світоглядні настанови наукового мислення з кожним роком все виразніше виявляють себе у вітчизняній теоретичній юриспруденції загалом і теорії правосвідомості зокрема. Сучасний і вельми перспективний підхід реалізує у своїх наукових пошуках О. Атоян. Дослідниця розглядає свідомість узагалі й правосвідомість зокрема як потік, а статичні структури, які ми виділяємо, вважає не більше ніж концептуальними абстракціями, що створюються для когнітивної зручності. У реальності, – зазначає вчена, – ми маємо справу з рівнями, хвилями, потоками, станами. Стани правосвідомості (як нормальні, так і аномальні) – це феномени минулої й тимчасові, навіть якщо вони мають циклічний характер. Рівні розвитку правосвідомості (хвилі та потоки) складаються в основному зі структур або патернів, що самореалізуються, кожен із них має свої характерні особливості. Структури правосвідомості більш стійкі і є більш стабільними патернами [1, с. 10].

Завершуючи розгляд правосвітоглядних орієнтирів пізнання людиною самої себе, можна сформулювати такі основні висновки:

1. Відмінності в усвідомленні людьми свого місця в правовій реальності визначаються насамперед системою правосвітоглядних координат, їх праворозумінням і розумінням сутності та функціональних характеристик феномена правосвідомості. Слід погодитися з думкою М. Цимбалюка, який, здійснивши комплексний аналіз існуючих концептуальних підходів до розуміння права та правосвідомості, дійшов висновку, що кожен з них, попри відповідні наукові обґрунтування своєї значущості, впадає у невирішені суперечності в разі власної абсолютизації та абстрагування від інших концепцій правоусвідомлення [9, с. 24].

Аналізуючи сутність правосвідомості в різних концептуальних вимірах, необхідно зазначити, що будь-яка точка зору є обмеженою (неповною) сама по собі. В ідеалі доцільним є дослідження всіх точок зору з метою виявлення прихованої в кожній з них істини (окремої її грані, аспекту). При цьому залишається відкритим питання щодо можливості інтегративного, багатомірного бачення предмета пізнання. Такий синтез можливий на ґрунті концепції доповнюваності Н. Бора. Ключова ідея цієї концепції

полягає у ствердженні того, що виявлення особливостей буття будь-якого об'єкта залежить від умов і засобів наукового дослідження. У процесі правового самопізнання зазначена закономірність виявляється виразно і багатоаспектно.

2. З огляду на реалії суспільного життя сучасної України та спадок її минулого дослідники цілком обґрунтовано обстоюють неприйнятність наукових підходів, суть яких полягає у зведенні онтологічних джерел правосвідомості до позитивного права. Особливо перспективним видається так званий «антропологічний поворот» у теоретичному правознавстві, суть якого полягає в переорієнтації на людину, її проблеми, визнанні людиномірності буття. Як справедливо зазначає С. Максимов, «право є частиною нашого буття як людських істот, і тому юридична теорія має в першу чергу зосереджуватися на особистості як «бутті в праві», а лише потім вже на таких зовнішніх проявах права, як норми, судові рішення, конкретні справи» [6, с. 250].

3. Зміщення фокусу сприйняття правової реальності від її «об'єктивних», інституціоналізованих компонентів до людини з її життєвим світом, прагненням до внутрішньої свободи та вільної самореалізації у суспільстві актуалізує дослідження проблеми праворозуміння в контексті особистісного (світоглядного, психологічного) «самоконструювання», що ґрунтується на досвіді правового самопізнання. Практикуючи останнє людина може, наприклад, виявити, що в її психіці у тих чи інших формах (поглядів, уявлень, установок, поведінкових стереотипів тощо) вкорінилися водночас різні підходи до сприйняття і розуміння правової реальності та взаємодії з нею (для правової соціалізації індивіда в умовах «перехідного» суспільства це доволі закономірно). Еклектична правосвідомість є водночас джерелом і суспільних проблем, і, в потенції, – позитивних зрушень у правовій реальності. За всіх обставин вона потребує уваги дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атоян О.М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917-1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О.М. Атоян. – К., 2008. – 40 с.
2. Бачинин В.А. Філософія права. Краткий словарь / В.А. Бачинин, В.П. Сальников. – СПб.: Лань, 2000. – 400 с.
3. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю.Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
4. Князева Е.Н. Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – [3-е изд.]. – М.: КомКнига, 2010. – 232 с.
5. Крисюк Ю. Синергетична інтерпретація соціального порядку / Ю. Крисюк // Право України. – 2005. – № 7. – С. 30-33.
6. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
7. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л.М. Герасіна [та ін.]. – Х.: Право, 2009. – 352 с.
8. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 94-100.
9. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: Теорія та реальність: монографія / М.М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
10. Честнов І. Посткласична теорія права: контури нової парадигми / І. Честнов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 109-114.